

APIE PERMAINAS EUROPOJE – IŠ LIBERALIŲ AUKŠTUMŲ

Kavaliauskas, Tomas. *Permaininga Europa. Politinės moralės, geopolitikos ir tapatybės permainos nuo Sovietų Sąjungos žlugimo iki 2020-ųjų COVID-19 pandemijos*. Kaunas, 2020, 208 p.

Knyga skirta fundamentaliai temai – apmąstyti Rytų Europos geopolitinius bei moralinius pokyčius nuo Aksominės revoliucijos laikų (XX amžiaus devinto dešimtmečio) iki šių dienų. Taip formuluojamos temos rėmai ir turinys yra neišmatuojamo pločio bei gylio. Tai, ko gero, ir yra pirmasis knygos bruožas, atsiveriantis skaitytojui nuo pat knygos praradės. Jau pirmuose puslapiuose autorius nubrėžia tokius plačius kontekstus (geležinė uždanga, Sovietų Sąjungos byrėjimas, Baltijos šalių sugrįžimas į Europą, Vakarų Europos šalių terorizmo ir migracijos problemos, atgimstantis nacionalizmas Vidurio Rytų Europoje, Lenkijos „sukimas iš demokratijos kelio“, Vengrijos bendradarbiavimas su Kremliumi, „Brexitas“, Rusija, Baltarusija, Ukraina, Vakarų Europos separatizmo problemos, koronaviruso pandemija ir dar daug kitų), kad prie griežtesnio akademinio teksto pripratęs skaitytojas nejučia pradės raukti nosį, reikalaujamas apčiuopiamesnio minties pagrindo ir išvadų. Šitoks pirmasis išpuolis neapleidžia ir skaitant visą knygą, kurioje gausu nuorodų į istorinius bei politinius įvykius, aplinkybes, įvairiausių intelektualinių referencijų, įžvalgų, minčių, netikėtų trumpų rakursų. Vietomis viskas pradeda sukintis kaleidoskopiniu greičiu, tačiau autorius įžanginiais ir baigiamaisiais žodžiais suvaldo tekstą ir išlaiko konceptualinį nuoseklumą. Knyga turi mokslinės monografijos statusą, vis dėlto ji parašyta labiau Czesławo Miłoszo, Milano Kunderos, Vaclavo Havelo, Jano Patočkos intelektualinės esė, o ne griežtos akademinės disciplinos stiliumi. Knyga sudėliota iš anksčiau rašytų straipsnių į žurnalus „Kultūros barai“ bei „Logos“, juos papildant, pakoreguojant; taip pat įtraukiant naujai parašytus skyrius.

Apskritai knygoje daugiau pateikiama klausimų nei atsakymų. Autorius seka Gianni'iu Vattimo'u, jo tiesos koncepcija, pagal kurią visuomet lieki atviras geresniam argumentui ateityje, tuo pačiu abejodamas turimais argumentais dabartiniu metu. Tai patraukli koncepcija tiems, kurie nesiryžta vienareikšmiams vertinimams, tačiau neįkvepianti koncepcija tiems, kurie siekia aiškesnio supratimo ir konkretesnių išvadų. Pavyzdžiui, autorius pirmame knygos skyriuje patraukliai ir teisingai kvestionuoja Zenono Norkaus (2008) teleologinę pokomunistinių transformacijų sampratą (kad visos šalys turėjo bendrą tikslą įsilieti į vakarietišką laisvos rinkos demokratiją) ir siūlo atvirai žiūrėti į naujai iškilusius prieštaravimus Vidurio Europos šalyse. Tačiau autorius nepateikia recepto, kaip mums reiktų drotis su faktu, kad nėra aiškūs posocialistinių šalių transformacijos sėkmės kriterijai? Lenkijos ir Vengrijos „liberalios demokratijos sunaikinimas“ (autorius žodžiai), Latvijos etnonacionalizmas, Slovėnijos ksenofobija, Rumunijos ir Bulgarijos kleptokratija – visi šie pavyzdžiai ištis įtikina, kad vyksta teleologiškai „neplanuotos“ permainos Vidurio Europoje, kurių nenumatė „grįžimo į Europą“ ar „sėkmingo“ pokomunistinio perėjimo mitologija. Tačiau knygoje nerasime atsakymo į klausimus – kaip tai suprasti? Dėl kokių priežasčių tai įvyko? Beskaitant autoriaus vertinimus taip pat kyla abejonių, ar į visas šias transformacijas nežiūrima iš per aukšto liberalaus standarto? Ar ne per lengva ranka kai kuriems svarbiems reiškiniams ar šalims priskiriami epitetai?

Antrame knygos skyriuje apmąstant Vidurio Europos tapatybę autorius naudojami jau įprastomis šiai temai liberalumo ir nacionalizmo dichotomijos kategorijomis. Trečias ir ketvirtas skyriai skirti atitinkamai Lenkijai ir Baltijos šalims bei Vidurio Europai. Visuose juose keliama pagrindinė problema: kaip atsitiko, kad nuo Aksominės ir Dainuojančios revoliucijų laikų buvo prieita prie konservatyvaus nacionalizmo iškilimo ir suabejojimo liberaliomis Europos vertybėmis? Kadaise besiveržusios į Europą ir joje regėjusios laisvę, saugumą, gerovę, dabar šio regiono valstybės tolsta nuo Europos? Tai labai rimtas šių dienų klausimas ir čia nėra lengvo, paprasto atsakymo. Įdomi autoriaus mintis, kad tvirtas liberalizmas, priešingai nei ištižęs takusis liberalizmas, galėtų būti tikrasis Europos gelbėtojas ir sudarytų tinkamą konkurenciją radikaliai Dešinei¹ (p. 49–50). Toks tvirtasis liberalizmas sugebėtų ginti liberalias vertybes ir neužsimerktų prieš Europos islamizaciją bei nevaldomos imigracijos keliamas problemas kaip nusikaltimai, getoizacija, kurios „maitina“ iš naujo atgimstantį nacionalizmą. Tačiau tokio recepto patvarumu abejonių kelia tai, kad knygoje taip ir neapmąstomos naujos politinės Vakarų tendencijos, kurios liudija rimtas vakarietiško liberalizmo problemas. Religijos laisvės

¹ Recenzijos autorius laikosi tokios politikos moksluose nusistovėjusio termino rašybos – t. y. politinio reiškimo pavadinimą rašo didžiąja raide.

išsižadėjimas ir netgi jos persekiojimas (rašant šią recenziją, sausio 24 dieną, Helsinkyje prasidėjo teismo procesas prieš buvusią Suomijos vidaus reikalų ministrę dėl jos pateiktų Biblijos citatų, smerkiančių homoseksualumą (BNS); tapatybės politikos agresyvumas, virstantis tiesiog kapituliacija ir kova prieš savo kultūrinę tapatybę (nuo atviro atsisakymo paminėti krikščionybę Europos Konstitucijoje 2005 metais iki musulmonų migrantų nusikaltimų slėpimo per Naujųjų metų sutikimą 2016 metais) (Mail online, a); mokslo ir tyrimų laisvės universitetuose (Didžiojoje Britanijoje ir Lenkijoje vyriausybinio lygiu imamasi ginti žodžio laisvę (Mail online, b; Notes from Poland), *cancel culture*² ir t. t. JAV šios tendencijos kai kuriais atvejais dar stipresnės („Kepėjo byla“ – *Baker case* – Aukščiausiajame Teisme 2018 metais, didžiųjų technologijų kompanijų „Facebook“, „Twitter“, „Amazon“, „Google“ vykdoma cenzūra, kai iš viešos socialinių tinklų erdvės buvo pašalintas pats JAV prezidentas, ir kuo pasipiktino net pati Vokietijos kanclerė Angela Merkel bei kiti Europos politikai („Forbes“); ar masinės riaušės rasinio teisingumo vardu 2020 metų vasarą po George'o Floyd'o mirties, neneigiant natūralaus, spontaniško, taikaus protesto). Visa tai rodo neliberalių tendencijų įsivyravimą Vakarų valstybėse aukščiausiu politiniu lygiu. 2021 metų pabaigoje ir 2022 metų pradžioje, valdant COVID-19 pandemiją, jos pasireiškė jau kitu pavidalu, kai tokios valstybės kaip Australija, Italija, Austrija įvedė privalomą vakcinaciją ir taikė brutalias viešosios tvarkos palaikymo (susidorojimo) priemones.

Todėl labai sveikintinas ir daug žadantis penktas knygos skyrius, kurio tikslas yra būtent apmąstyti politinės moralės permainas Vakarų Europoje. Vis dėlto autorius pasirenka tik vieną požiūrio kampą – sekuliaraus liberalizmo ir tikratikystės (fanatizmo) įtampą islamizacijos kontekste. Tikratikystė, arba religinis fanatizmas, yra tikrasis humanistinės ir liberalios Europos priešas, vienodai grasinantis iš abiejų pusių – islamo terorizmo ir jam atsakančios radikaliosios Dešinės. Toks žiūros pasirinkimas neleistinai redukuoja problemos mastą bei gylį ir iškraipo analitinę optiką – pasakytų kritikas. Todėl knygoje dažnai pasitaikantis kone automatinis euroskepticizmo, etnonacionalizmo, radikaliosios Dešinės suplakimas su grėsme liberaliajai Europai ir autoritarizmu (p. 13–14, 34, 40, 47–49, 52–53, 55, 58) skamba neadekvačiai ir pagal klišę. Neįmanoma nuneigti tam tikrų neliberalių politinių tendencijų Lenkijoje ir Vengrijoje. Tačiau be globalistinės neoliberalistinės politikos įsidominavimo veiksnio nebus įmanoma adekvačiai svarstyti klausimo: ar

² Kai žmogus be teismo sprendimo, panaudojant socialinio spaudimo priemones yra pašalinamas iš užimamų pareigų ar jo darbai išimami iš socialiai reikšmingų pozicijų (prekybos, švietimo sistemos), taip siekiant nubausti žmogų už neteisingas pažiūras. Pažiūrų neteisingumą nustato baudžiantysis – darbovietė, įmonė, įstaiga, universitetas ir t. t., o spaudimą „atsaukti“ asmenį dažniausiai daro socialiniai aktyvistai ginamų vertybių vardu. Reiškinyms dažniausiai būdingas rasizmo ir seksualinių laisvių temas propaguojančioms organizacijoms. Vieni ryškesnių pavyzdžių: knygų apie Harį Poterį autorės J. K. Rowling atvejis (*CBN News*) ir prestižinio leidinio „Journal of Political Economy“ redaktorius prof. Haraldo Uhligo atvejis (*FOX News*).

Dešinės atgimimas tikrai yra kryptis į naują autoritarizmą ar vis dėlto tai daugiau kova su antidemokratišku globalistiniu valdymu? O gal tai yra hibridinė įvairių formų samplaika? Ką reiškia faktas, kad, pavyzdžiui, žiniasklaidai išsakomi beveik identiški priekaištai Vengrijoje, Slovakijoje, Lietuvoje ir netgi JAV, Prancūzijoje bei Kanadoje: ar tai tik kažkoks atsitiktinis sutapimas, ar žiniasklaida iš tiesų supanašėjo ideologiškai ir pradėjo vienpusiškai nušviesti įvykius? Autorius knygoje cituoja Lietuvių PEN centro 2018 metų pranešimą apie kylančią grėsmę LRT nepriklausomumui (p. 62), tačiau nė žodžiu nepamini kelių visuomenės grupių protesto (alkas.lt) ir antisovietinio disidento kunigo Roberto Grigo viešo laiško LRT dėl šališkos ir kryptingos nuomonės formavimo (Grigas).

Šeštas ir septintas knygų skyriai yra skirti autoriaus politinės moralės autoritetams Václavui Havelui ir Adamui Michnikui. Skyriuje apie legendinį čekų intelektualą ir politiką Havelą svarstoma haveliška tema: kaip porevoliucinėje, makiavelinėje, *real politik* tikrovėje (kuri jau yra demokratinė) politikas gali gyventi tiesoje ir moralę taikyti aukščiau už interesų kovą? Vis dėlto knygoje ši problema apmąstoma abstrakčiai, apsiribojama bendrais filosofiniais pasvarstymais, vengiama konkrečių politinių situacijų, kontekstų, pavyzdžių ar analogijų su Lietuva. Snobiškam arba studentiškam idealizmui tiks, bet realiam moraliniam pavyzdžiui gali pritrūkti. Antisovietinis disidentizmas pokomunistinei kartai padėjo susidaryti tam tikrą politinės moralės kodeksą. Tačiau ilgainiui, susidūrus su naujais politiniais prieštaravimais, Vidurio Europos šalims jau įstojus į Europos Sąjungą, buvusių disidentų pozicijos išsiskyrė. Pavyzdžiui, Tomas Venclova ir Adamas Michnikas iki šiol Europos Sąjungą apibūdina kaip liberalizmo šventovę ir tuo pagrindu kritikuoja nacionalistines tendencijas savo šalyse, o Vladimiras Bukovskis tapo aršiu Europos Sąjungos kritiku, vadindamas ją antrąja Sovietų Sąjunga. Todėl šia prasme vertinga autoriaus pastanga atsakyti į klausimą, kodėl buvęs tikra moralios politikos legenda Václavas Havelas ilgainiui prarado populiarumą čekų visuomenėje. Moralinis disidentizmo kodekso vaidmuo tapo prieštaringesnis.

Ypatingo dėmesio susilaukia Michniko atlaidumo pozicija – nekerštauti buvusiems komunistams, sėdusiems prie derybų apskritojo stalo ir taip garantavusiems taikų perėjimą iš komunistinės santvarkos į demokratiją. Už tai autorius Michniką pavadina „sekuliariu politiniu šventuoju“ (p. 122) ir dažnai pabrėžia jo sekuliarių atlaidumą, didesnę nei katalikiško sparno atstovų. Svarstant kritiškai, kiekvienas gali morališkai atleisti tik už save, bet negali to reikalauti iš kitų nukentėjusiųjų. Kaip Michniko atleidimą priima lenkų rezistencijos ar disidentų sąjūdis ir nukentėjusieji nuo komunistinio režimo? Jeigu atleidžiama lengvai ir be buvusių kolarantų juntamos kaltės, ar tuomet neišsitrina riba tarp gėrio ir blogio? Mąstant toliau politiškai, jeigu buvusių komunistų įsitvirtinimas ekonominės ir politinės galios institucijose nulėmė socialinio teisingumo degradaciją valstybėje, ar toks

atleidimas irgi yra pateisinamas? Kaip ir kokiais politiniais klausimais Michnikas pasisako Lenkijos vidaus politikoje? Visi šie klausimai kyla, žvelgiant kiek plačiau nei tai daro autorius. Knygoje išreikštas tam tikras Michniko adoravimas ir tai yra suprantama, žvelgiant iš humanistinių, moralistinių aukštumų. Tačiau nusileidus į prieštaringesnę moralinę ir politinę tikrovę (apimančią platesnius kontekstus nei vienas asmuo), šie šventumo debesys gali prasisklaidyti. Be to, būtų labai įdomus Adamo Michniko postkomunistinio periodo veiklos palyginimas su Nijolės Sadūnaitės moraline laikysena politikoje – taip pat Laisvės premijos laureatės, antiso vietinės disidentės, kuri atleido savo komunistiniams tardytojams. Nežinau gerai Michniko veiklos, tačiau sesuo Nijolė Sadūnaitė kaip ir sovietmečiu, taip ir nepriklausomos Lietuvos laikais nedviprasmiškai stojo ginti silpnesnį žmogų nuo valstybės neskaidriai taikomų sankcijų jam. Tuo metu kitas, ko gero, dar žinomesnis disidentas Tomas Venclova taip ir liko liberalumo *versus* tautinės tikratikystės schemoje, vertindamas konkrečius politinius įvykius Lietuvoje. Tad tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje matome išsiskiriančias buvusių bendražygių, kadaise sustojusių į kovą su tironija, politinės moralės pozicijas.

Aštuntame skyriuje aptariami ir įdomiai narpliojami trys Rusijoje paplitę naratyvai, prieštaringai konsoliduojantys imperialistines Kremliaus ambicijas: Didžiojo Tėvynės karo, Rusiškosios idėjos („rusiškos sielos“) ir carinės ortodoksinės Rusijos. Devintame skyriuje jau gilinamasi į Rusijos Eurazijos idėjos susidūrimą su Euromaidanu 2014 metais, kuris pasikėsino išplėsti Ukrainą iš Rusijos erdvės ir pastumti šalį link lotyniškos Vakarų civilizacijos. Tai vertingi skyriai, skirti geriau suvokti ideologines ir geopolitines transformacijas, skirtingų vystymosi kryptių susikirtimus šioje Rytų Europos dalyje.

Paskutinio dešimto skyriaus tikslas formuluojamas keistokai – vėlgi nuo liberalių moralinių aukštumų – ar „neonacistiniai šūkių ir kraštutinės dešinės protestuotojų smurtas bei ginkluotas pasipriešinimas turėtų kvestionuoti *Garbingosios revoliucijos* kokybę, matuojant ją liberalios demokratijos ir atviros visuomenės standartais“ (p. 165)? Įdomu, kaip sutiktų tokį klausimą patys *maidaniečiai*, nuo scenos kviečiantys gyventojus atsinešti padangų barikadoms prieš Berkutą? Ar jie galvojo apie liberalios demokratijos standartus, kai į juos skriejo snaiperių kulkos? Todėl kiek nemaloniai, bent jau mane, nuteikia knygoje išsakomos kabinetinės schemos, pavyzdžiui: „Ukrainos geopolitinis ir ekonominis posūkis link Europos Sąjungos savaime nereiškia, kad Maidano protestuotojų politinė moralė atitiko tolerancijos bei žmogaus teisių principus, formuluojamus liberalioje demokratijoje“ (p. 165). Vėliau paaiškėja, kad autorius turi omeny nacionalistinių grupių, tokių kaip „Pravij Sektor“, retoriką po gaisro Odesoje 2014 metų balandžio viduryje, kur sudegė 200 rusakalbių žmonių. Be abejo, Euromaidanas (kaip ir turbūt bet kuri revoliucija) nėra šventas, už jį kovojo ir agresyvūs nacionalistiniai elementai. Tačiau jie

neturėjo ir vėliau neįgijo dominuojamo svorio, destruktivaus epicentro vaidmens. Jie buvo periferiniai dariniai, atlikę savo militaristinę funkciją ir užleidę vietą platesniam demokratiškam Ukrainos frontui. Šio politinio fakto turėtų užtekti, kad nepasiduotume Rusijos propagandos pagundai sumenkinti Euromaidano demokratiškumą. Autorius tai puikiai suvokia ir parodo per Volodymyro Iščenkos ir Volodymyro Kulyko diskusiją; šitai yra didelis šios knygos temos plusas. Bet juk lygiai taip pat ir liberalūs kabinetiniai standartai gali pražiopsoti demokratiškumo pasireiškimą proteste ir vaikytis teorinius-retorinius baubus.

Apibendrinant galima pasakyti, jog knygoje daug intelektualinių nuorodų, prikeliančių žymių moralinių autoritetų, antisovietinių disidentų, vertybinį kodeksą, aptariantį daug reikšmingų šiandienos politinių reiškinų Vidurio Europoje. Skaičiuojamas tikrai ras mąstymą skatinančių ir erudiciją keliančių šaltinių. Didžiausia knygos vertė, mano nuomone, kad ji kelia esminį politinį klausimą šiuolaikinėje Vidurio Europoje: kaip paaiškinti neliberalaus nacionalizmo užgimimą šalyse, kurios prieš 30 metų buvo veržimosi į laisvę priešakyje?

Didžiausias knygos trūkumas (kitiems galbūt priešingai, privalumas) yra tas, kad ji parašyta tik iš liberalios politikos perspektyvos. Tai reiškia, kad knygoje iš esmės atkartojamas 50 metų (realiai, Šaltojo karo) senumo vadovėlinis Vakarų liberaliosios demokratijos vaizdinys. Jis tiesiog neleidžia pamatyti ir kritiškai svarstyti labai svarbių ir neliberalių Vakarų politinio gyvenimo tendencijų, kurias įvardija rimti intelektualai ir visuomenės, politikos tyrinėtojai: politinės Kairės vykdomą kaltės primetimą šiuolaikinėms Vakarų valstybėms už istorinį rasizmą ir imperializmą (Bruckner 2010); tapatybės politikos pragaištingumą (Fukuyama 2018, 2019); suglobalėjusio vadybinio elito demokratijos išdavimą (Lasch 1995), sukeliančią naują klasių karą (Lind 2020), ir vertybinį konfliktą tarp kartų, kas verčia konservatyvios pasaulėžiūros žmones jaustis neatstovaujamiems savo paties namuose (Norris, Inglehart 2019). Knygoje niekaip nereflektuojama Algirdo Degučio knyga „Kaip galima liberalizmo tironija“ (2014), kuri apskritai lieka *terra incognita* lietuviškame diskusijų lauke. Iš šios perspektyvos Vakarų ir Vidurio Europoje šalių viduje vykstantis politinis konfliktas vystosi visiškai dėl kitų priežasčių nei „liberaliosios demokratijos standartų“ pasakojime, kuriame labai lengvai ir nekritiškai visas blogis priskiriamas kone iracionaliam, primityviam populizmui ir radikaliai Dešinei.

Vis dėlto knyga prisideda prie diskusijos, gvildenančios esminius politinės moralės klausimus Vidurio Europoje, ir už tai autoriui turime būti dėkingi. Iškeliama antisovietinio disidentizmo morale ir Vidurio Europos nacionalizmo vertinimu per liberaliąją prizmę – šiais dviem aspektais knyga pratęsia Leonido Donskio intelektualinį palikimą. Atrodo, kad diskusija nacionalizmo, humanizmo, žmogaus teisių, demokratijos, liberalizmo, konservatyvumo pjūviais tiesiog pasmerktą tęstis ir vis iš naujo apibrėžti politinę moralę Vidurio Rytų Europos žemėse.

LITERATŪRA

- Alkas.lt. Mitingas prie LRT: visuomenininkams įgriso cenzūra ir įkyri globalizmo propaganda, <<https://alkas.lt/2018/10/22/mitingas-prie-lrt-visuomenininkams-igriso-cenzura-ir-ikyri-globalizmo-propaganda-nuotraukos/>> [žiūrėta 2022 01 25].
- BNS. Suomijoje prasidėjo Paivi Rasanen teismas už Biblijos citatą tvityryje, <<https://www.laikmetis.lt/suomijoje-prasidėjo-paivi-rasanen-teismas-uz-biblijos-citata-tvityryje-smerkiancia-homoseksualuma/>> [žiūrėta 2022 01 24].
- Bruckner, Pascal. *The Tyranny of Guilt. An Essay on Western Masochism*. Princeton: Princeton university press, 2010.
- CBN News, <<https://www1.cbn.com/cbnnews/2021/may/woke-book-festival-cancels-popular-event-to-punish-j-k-rowling-for-transgender-remarks/>> [žiūrėta 2022 01 25].
- Degutis, Algirdas. *Kaip galima liberalizmo tironija*. Vilnius: Naujoji Romuva, 2014.
- Forbes*, <<https://www.forbes.com/sites/roberthart/2021/01/11/problematic-and-perplexing-european-leaders-side-with-trump-over-twitter-ban/?sh=5c91155513b5>> [žiūrėta 2022 01 25].
- FOX News, <<https://www.foxnews.com/politics/paul-krugman-professors-demand-top-economist-lose-his-job-for-criticizing-black-lives-matter/>> [žiūrėta 2022 01 25].
- Fukuyama, Francis. *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London: Profile Books, 2019.
- Fukuyama, Francis. „Against Identity Politics. The New Tribalism and the Crisis of Democracy. *Foreign Policy*, 2018, September / October, 90–115.
- Grigas, Robertas. Visuomeninis transliuotojas. Informuoja ar indoktrinuoja? <<https://alkas.lt/2018/01/22/kunigas-r-grigas-visuomeninis-transliuotojas-informuoja-ar-indoktrinuoja/>> [žiūrėta 2022 01 25].
- Lasch, Christopher. *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York: W. W. Norton&Company, 1996.
- Lind, Michael. *The New Class War. Saving Democracy from the Managerial Elite*. Portfolio / Penguin, 2020.
- Mail Online, a: <<https://www.dailymail.co.uk/news/article-3684302/1-200-German-women-sexually-assaulted-New-Year-s-Eve-Cologne-elsewhere.html>> [žiūrėta 2022 01 25].
- Mail Online, b: <<https://www.dailymail.co.uk/news/article-9779715/Gavin-Williamson-warns-university-cancel-culture-threatens-UKs-free-speech-reputation.html>> [žiūrėta 2022 01 25].
- Norkus, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Norris, Pippa, and Ronald Inglehart. *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Notes from Poland, <<https://notesfrompoland.com/2020/01/19/minister-promises-bill-to-defend-free-speech-at-universities-after-lecturer-accused-of-homophobia/>> [žiūrėta 2022 01 25].